

Essay

Woord vooraf

Het Trendbureau Overijssel heeft gevraagd om een essay in het kader van de toekomstverkenning landbouw. Die verkenning zal input zijn voor de politieke besluitvorming door staten- en raadsleden van Overijssel. Gevraagd is om een visie voor de komende 20 jaar, de tijdshorizon is daarmee ongeveer 2030.

Diverse personen of organisaties zijn gevraagd om hun gezichtspunten ten aanzien van de agrosector, landbouwarchitectuur of sociologische aspecten. In dit essay wordt gevraagd om een nieuwe visie op het ruimtegebruik.

Gezien de beperkte tijdsperiode waarin dit essay moest geschreven worden, zijn door de auteur geen nieuwe cijfers of kaarten gemaakt. Er is gebruik gemaakt van beschikbare gegevens.

Titel: Overijssel: rurale vallei? Urbane vallei!

Tia Hermans
Alterra

Stad of land?

Een Nederlander die met zijn auto door Overijssel rijdt ziet een agrarische provincie in een toch al agrarisch land. Van het Overijsselse oppervlakte is 71% in gebruik door de landbouw, vergeleken met 61% in heel Nederland. De rest van de provincie is bos en natuur (14%), recreatiegebied (2%), binnenwater (2%) of verhard gebied (11%) (CBS, 2006). De grootste gebruikers van de agrarische grond zijn veehouderijen met graasdieren (78%) en akkerbouwbedrijven (8%) (zie figuur 1). De landbouw is daarmee beeldbepalende sector in het landschap.

Mensen van buiten Nederland zien een ander beeld. Overijssel is voor hen een urbane regio in een dichtbevolkt land. De provincie herbergt bijvoorbeeld de vierde stedelijke concentratie van Nederland (regio Almelo, Borne, Hengelo en Enschede). De provinciale bevolkingsdichtheid is 340 inwoners per vierkante kilometer. Op basis van criteria van OESO betekent dit dat Overijssel overduidelijk een stedelijke regio is. De OESO trekt de grens bij 150 inwoners per vierkante kilometer.

De provincies Gelderland en Overijssel hebben die twee gezichtspunten gecombineerd in hun visiedocument 'Oost Nederland maakt het'. Daarin besteden de twee veel aandacht aan de ontwikkeling van de steden en de kenniseconomie. Buiten de steden moet de landbouw het voortouw houden. Het voornemen van beide provincies is 'het behoud en de versterking van de economische positie van de agrosectoren'.

Met recente onderzoeksresultaten in de hand kun je je afvragen of de twee provincies de economische kracht van de landbouw binnen hun grenzen daarmee overschatten. De toekomst van de Overijsselse landbouw als drager van de economie van het platteland is op zijn best twijfelachtig. Juist de stedelijke kant van Overijssel biedt kansen voor de toekomst.

Zwakke landbouw

De landbouw in Overijssel is minder sterk ontwikkeld dan die in andere delen van Nederland. Veehouderij en akkerbouw, de sectoren die het grootste areaal gebruiken in Overijssel, leveren naar rato van dat areaal relatief weinig op. Kleine sectoren als tuinbouw en permanente teelten zoals fruit, laan- en parkbomen of sierheesters, leveren meer op. Op 1% van het areaal leveren zij 6 respectievelijk 7% van de productieomvang. Hokdieren zijn goed voor 16% van de productieomvang op 5% van het areaal.

Figuur 1. Grondgebruik en bijbehorende productieomvang per sector als percentage van het totale agrarische grondgebruik (226.000 ha) en productie (590.000 NGE) in Overijssel.

Alle landbouwsectoren samen weten in Overijssel op elf procent van het Nederlandse landbouwareaal acht procent van de Nederlandse landbouwproductie te verwezenlijken. Per eenheid van oppervlakte verdient primaire landbouw in Overijssel daarmee duidelijk minder dan gemiddeld in Nederland.

Een belangrijke oorzaak van die relatief zwakke positie van de veehouderij en de akkerbouw is de omvang van de bedrijven. Een gemiddeld Overijssels bedrijf is kleiner dan de concurrentie in de rest van Nederland. Alleen in de tuinbouw en de permanente teelt zijn bedrijven in Overijssel groter dan het Nederlandse gemiddelde. Door de relatief geringe omvang is de concurrentiekracht van de Overijsselse primaire landbouwsectoren kleiner dan die van andere provincies in Nederland, permanente teelten uitgezonderd (kaart 1).

Het ziet er niet naar uit dat die positie snel gaat verbeteren, integendeel. Een Europese verkenning naar de gevolgen van markt- en klimaatverandering op de akkerbouw en melkveehouderij in Europa (Hermans et al., 2010) laat zien dat de perspectieven voor regio Oost matig zijn vergeleken met andere regio's in Europa. De analyse is gebaseerd op de totale economische omvang van de sector, de gemiddelde bedrijfsomvang en bevolkingsdruk per regio. De relatief kleine bedrijven in een omgeving met een, in Europees perspectief, grote bevolkingsdruk zullen het in de toekomst waarschijnlijk alleen maar moeilijker krijgen.

Uit eerdere studies blijkt dat de economische basisstructuur van gebieden opmerkelijk constant is. Economische sectoren die sterk of zwak zijn, behouden in de toekomst waarschijnlijk hun positie (figuur 2, Vergelijking regio's op Europese schaal).

Figuur 2. Validatie van de gemiddelde economische omvang (ESU¹/bedrijf) in de regio als maat voor de concurrentiekracht op langere termijn (Vereijken & Hermans, 2010).

Dat zegt ook Bernard Wientjes (VNO-NCW) voor Nederland als geheel: waar we dertig jaar geleden goed in waren, daar zijn we nog steeds goed in: de agrarische sector, logistiek, openheid naar buiten, de materialenkennis en de chemie. Ook Friso de Zeeuw (2009) geeft aan dat de tendens van de ruimtelijk-economische ontwikkeling robuust is.

Conclusie: De Overijsselse primaire landbouw is relatief zwak, vooral de grondgebonden landbouw t.o.v. andere gebieden in Nederland. Schaalvergroting in Overijssel lost de relatieve achterstand niet op, want ook in andere gebieden treedt schaalvergroting op. Als alle gebieden in 20 jaar de gemiddelde bedrijfsomvang zouden verdubbelen, is de achterstand alleen maar groter geworden. (Dit is geen conclusie die geldt voor alle bedrijven en alle deelgebieden binnen Overijssel. Het is een conclusie die geldt op niveau van de provincie.)

Gevolgen voor Overijssel

Wat betekent die ontwikkeling voor de economische toekomst van Overijssel? Uit een studie van Oosterkamp et al. (2006) blijkt dat de agrosector in 2004 goed was voor 9,9 procent van de toegevoegde waardeproductie van de Overijsselse economie, namelijk € 2.2 miljard. Daarbij is niet alleen de primaire productie in ogenschouw genomen, maar ook de toelevering, de verwerking en de afzet van landbouwproducten. Van het totaal is 32% afkomstig van verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen, 20 % van de primaire landbouw en de overige 47% van de toelevering, verwerking en distributie van de binnenlandse agrarische grondstoffen. Het totaal van toelevering, productie, verwerking en afzet droeg in 2004 10,4% bij aan de Overijsselse werkgelegenheid, namelijk 41.000 arbeidsjaren². 28% daarvan is voor verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen, 32% voor primaire productie en de overige 40% voor de toelevering, verwerking en distributie van binnenlandse agrarische grondstoffen. Deze cijfers verschillen van de

¹ ESU is een vergelijkbare maat als NGE voor de productiewaarde van de primaire landbouwbedrijven

² Arbeidsjaar is een maatstaf voor het arbeidsvolume, die wordt berekend door alle banen (voltijds en deeltijds) om te rekenen naar voltijdsbanen, ook wel voltijdequivalent genoemd.

cijfers in de Staat van Overijssel (26.000 arbeidskrachten³ in 2009 of 4,9% van de werkgelegenheid. Het verschil heeft te maken met definitie arbeidskrachten of arbeidsjaren, en al dan niet inclusief toelevering en verwerking). De primaire landbouw in Overijssel draagt dus minder dan 2% bij aan de toegevoegde waardeproductie en 3,3% aan de werkgelegenheid in Overijssel. Als het belang van de primaire sector afneemt, zal dat niet noemenswaardig drukken op de toegevoegde waardeproductie en werkgelegenheid in Overijssel. De toelevering, verwerking en distributie op basis van binnenlandse productie zet daar weliswaar respectievelijk 4,7% en 4,0% boven op. Het is de vraag in hoeverre deze nog afhankelijk is van de Overijsselse primaire productie, dan wel reeds grotendeels gebaseerd is op primaire productie uit andere provincies.

Voor de melkveehouderij en hokveehouderij (varkens en pluimvee) is op basis van het GIAB bestand (Geografische informatie Agrarische Bedrijven) geanalyseerd welke bedrijven de afgelopen 10 jaar zijn gestopt. Op basis van een statische analyse zijn de structuur en ruimtelijke kenmerken geïdentificeerd die bepalend zijn om al dan niet het bedrijf te beëindigen. Op basis van die analyse is een stopkans berekend voor bedrijven de komende jaren (kaart 2 en 3). Wat betekent dat aan areaal in Overijssel dat vrijkomt? Deze ontwikkeling kan zorgen voor behoorlijk wat dynamiek in de regio en dus voor nieuwe kansen.

Dezelfde dynamiek blijkt ook uit een analyse van Vereijken & Agricola (2004) die een top-10 hebben samengesteld van gemeenten met de grootste kans op verlies van agrarische banen. Het aantal bedreigde agrarische banen is berekend op basis van drie indicatoren: de gemiddelde bedrijfsgrootte, de gemiddelde productie per hectare en het aantal inwoners per hectare. In die top 10 van gemeenten met de grootste kans op verlies van agrarische banen staan 6 Overijsselse gemeenten.

De grote verschuivingen op het Overijsselse platteland zijn ook te zien in de langjarige cijfers van het CBS. Het aantal bedrijven in Nederland met melk- en kalfskoeien is sinds 1988 gezakt van bijna 50.000 naar 19.000 in 2008. In een periode van twintig jaar is het aantal bedrijven dus met zestig procent afgenomen. Als die trend zich doorzet, zullen er in 2030 nog 1480 van de huidige 3700 bedrijven overblijven. Daarmee komt bouwmasa van 2220 bedrijven vrij voor andere activiteiten. Ook areaal komt daarbij vrij. Dat zou deels naar die bedrijven kunnen gaan die economisch sterk genoeg zijn om op te schalen. Maar tegelijkertijd biedt dat in de verschillende gemeentes ook kansen op een transitie naar niet-agrarisch ruimtegebruik.

De buitenwereld

Wat is ervoor nodig om die kansen te verzilveren? Belangrijk is in ieder geval dat beleidsmakers en ondernemers meeleven en meebewegen met de buitenwereld en resultaatgericht zijn.

Een aantal veranderingen zal de eerder geschetste ontwikkelingen in de landbouw nog versnellen, andere zullen remmend werken. Belangrijke onderdelen van het Europese beleid voor de agrarische sector worden verder aangescherpt, denk aan het milieubeleid (kaderrichtlijnen), of krijgen een andere invulling, denk maar aan het

³ Arbeidskracht is een persoon werkzaam op een agrarisch bedrijf. Het kan een gezinsarbeidskracht, niet-gezinsarbeidskracht, regelmatige of niet-regelmatige arbeidskracht zijn en zegt niets over hoeveel uur de persoon werkzaam is.

gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) waar de nadruk komt te liggen op maatschappelijke diensten.

Daarnaast zal het volumebeleid in Nederland veranderen. Dierrechten en melkquotum vervallen in 2015. Of en wat daarvoor in de plaats komt, staat nog niet vast. Duidelijk is wel dat Nederland nu ook al niet binnen de milieugebruiksruimte produceert. Als het regeerakkoord doorgevoerd wordt en vasthoudt aan ‘behoud en verbetering van een gezonde leefomgeving’ leidt dat of tot een kleinere veestapel of tot hogere kosten om emissies terug te dringen. Bij een nu al minder concurrentiële landbouw kan dat net te veel zijn.

Het ministerie van LNV gaat samen met Economische zaken het nieuwe ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie vormen.

Alle drie bovengenoemde ontwikkelingen maken dat landbouw meer nog dan nu een economische sector wordt en dus afhankelijk van markt. Natuurlijk profiteert ook Overijssel daarvan maar minder dan andere regio's.

Naast de eerder genoemde ontwikkeling is ook het terugtrekken van de overheid van belang. Die ontwikkeling is al scherp te zien op rijksniveau en wordt ook nu expliciet genoemd in het regeerakkoord. Het regionaal economisch beleid van de rijksoverheid wordt gedecentraliseerd en regionale ontwikkelingsmaatschappijen worden betrokken bij de verdere vormgeving van de regionale economieën. De provincies krijgen meer zeggenschap over het natuurbeheer en over de ruimte. De waterschapsbesturen zullen in de toekomst worden gekozen door gemeenteraden. Dat zal mogelijk tot gevolg hebben dat boeren geen doorslaggevende stem meer hebben in het waterbeheer en dat andere eisen belangrijker worden, namelijk veiligheid en droge voeten voor verstedelijkte gebieden.

Drie richtingen

Overijssel heeft dus te maken met een relatief zwakke agrarische sector waarvan de toekomst niet rooskleurig lijkt. Bovendien is Overijssel getypeerd als een luwtegebied (Agricola et al., 2006), waarmee bedoeld wordt dat er in de huidige plannen niet direct een grote vraag naar ruimte (kaart 4). Toch wil de provincie graag een aantrekkelijk agrarisch cultuurlandschap in stand houden. Als de agrarische sector de kosten daarvan niet zal kunnen dragen, welke mogelijkheden heeft Overijssel dan om zijn doel toch te realiseren? Ik zie drie opties.

Optie 1: houden wat je hebt

De bevolking van Overijssel is relatief sterk gericht op het behouden van het bestaande. De helft van de bevolking wordt gerekend tot de traditionele en moderne burgerij (Staat van Overijssel, 2010). Uitgaande van de behoudsgezindheid van de meerderheid van de Overijsselse bevolking zou het provinciebestuur kunnen kiezen voor het handhaven van het overwegend agrarisch grondgebruik met melkveehouderij en van het huidige landschap.

Aangezien het economisch draagvlak dat de landbouw daarvoor biedt, zoals hierboven geschetst, onvoldoende is, zullen er nieuwe financieringsvormen gevonden moeten worden. Hier volgen er drie:

- 1) Het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Een ogenschijnlijk een vrij makkelijke bron van geld voor landbouw en landschap. De huidige

verdeling ziet u op kaart 4. Per hectare komt Overijssel er nu goed uit. Deze geldbron blijft in deze omvang niet lang meer beschikbaar. Voor de periode na 2013 is een herverdeling van het GLB-budget in de maak waarbij geldstromen verschuiven van West- naar Oost-Europa. De Nederlandse regering heeft bovendien aangegeven dat het de financiering van boeren via het GLB aan maatschappelijk waardevolle gebieden wil verbinden. Van belang voor Overijssel is daarom welke definitie de rijksoverheid zal hanteren bij het aanwijzen van die waardevolle gebieden. Een eerste verkenning (Berkhout et al., 2010) ziet er niet zo rooskleurig uit. In die verkenning zijn twee criteria beschreven. Het moet gaan om 'volgens bestaand nationaal of provinciaal beleid aangewezen gebieden voor natuur, landschap en milieu of gebieden die op de nominatie staan om aldus aangewezen te worden'. Verder moet 'meer dan een bepaald percentage, 25, 50 of 75, van het aangewezen gebied in agrarisch gebruik zijn'. Deze criteria leveren voor Overijssel een landbouwareaal dat in aanmerking komt voor vergoeding van circa 2/3, 1/3 (kaart 5) of bijna niets van het huidige areaal. Het is zeer onwaarschijnlijk dat dit voldoende is om de melkveehouderij in stand te houden. Volgens berekeningen van de Bont et al. (2006) zijn melkveehouderijbedrijven voor bijna 50 % van hun inkomen afhankelijk van de subsidies.

- 2) Een Grondfonds. Van deze optie zijn al diverse varianten in gebruik. Eén uitwerking daarvan is gegeven in Muskee (2004). 'Rood' (bebouwing) wordt de trekker van Groen. Gemeenten kunnen een bouwvergunning veilen aan de hoogstbiedende. De enorme meerwaarde die de grond krijgt door een wijziging van de bestemming komt ten goede aan de ontwikkeling van maatschappelijke functies als natuur en landschap. Rode functies krijgen hierbij voldoende ruimte langs hoofdwegen en daarmee faciliteren gemeenten de groei van de economie. De ingeruilde grond wordt vervolgens beheerd door boeren of natuurorganisaties, die het landschap beheren volgens voorwaarden die de overheden stellen. Voorwaarde voor het slagen hiervan is het in samenhang ontwikkelen van rood en groen. Deze optie vraagt medewerking van regionale en lokale overheden.
- 3) Verhogen van OZB belasting. Overijssel telt circa 465.000 woningen. De gemiddelde woningwaarde is 221.000 euro en het huidige OZB-tarief is 0.09% (CBS, 2010). Daarmee levert de OZB 9,2 M€⁴ aan OZB belasting. Een verhoging van het OZB-tarief kan extra geld opleveren voor beheer van het landschap. Deze optie vraagt medewerking van diverse overheden.

Het vinden van extra financiering zal niet eenvoudig zijn. Twee en drie van de genoemde voorstellen voor financiering vragen een doorbraak in institutionele factoren. De benodigde doorbraken zijn heel breed, van een algemene belastinghervorming tot ingrijpende hervorming van lokale besturen. De financieringsmogelijkheid twee en drie zijn ook te gebruiken bij andere, nieuwe inrichtingen van het gebied. Meer onderzoek naar financieringsmogelijkheden van het landschap in Reinhard & Silvis (2007).

De ruimtelijke impact van deze financieringsvoorstellen is beperkt, zij zijn immers gericht op behouden. De sociale impact is groter. Bij een gelijkblijvend aantal bedrijven zullen deze voorstellen leiden tot een ontwikkeling naar nevenberoepers. De bedrijfsinkomsten uit de landbouw zullen, ook met de extra financiering uit de

⁴ 465.000 woningen * 221.000 €/woning * 0,09 = 9,2 M€

genoemde bronnen, onvoldoende zijn voor een volwaardig inkomen. Een keuze voor de optie behoud van het huidige grondgebruik en landschap zal daarom extra werkgelegenheid in de omgeving vragen. Het onderhouden van een nevenberoep gaat moeilijk samen met activiteiten op het boerenerf die permanente aanwezigheid vereisen. Vooral de intensieve melkveehouderij komt daardoor onder druk.

Optie 2: Overijssel blijft agrarisch, het landschap mag veranderen

Overijssel kan ervoor kiezen het agrarisch grondgebruik te behouden, maar niet noodzakelijk het huidige landschap. Door het innovatieplatform is ‘Flowers and food’ een van de vijf veelbelovende sectoren genoemd die kunnen fungeren als groeimotor van de Nederlandse/Overijsselse economie.

De kracht van de Nederlandse landbouw in 2030 ligt in de ontwikkeling en vermarkting van geavanceerde kennis. Liberalisering werkt niet alleen het vrij vermarkten van producten in de hand. De vrije stroom van kennis is mogelijk nog meer sturend voor de ontwikkeling van de agrosector en het bijbehorende landschap. Neem bijvoorbeeld de fruitteelt. Daar zijn ‘kwekersrecht’⁵ en nieuwe commerciële structuren belangrijke drijfveren achter een fundamentele wijziging van de verhouding in de waardeketen. Bij de populaire nieuwe rassen Greenstar en Kanzi is de veredelaar wereldwijd en exclusief licentiehouder. De veredelaar beheert het merk, de fruitteler koopt bomen via een door de fruitcoöperatie erkende kwekerij en meldt de plantlocatie, het aantal bomen en plantdatum aan de coöperatie. De fruitteler produceert volgens voorschriften in een Lastenboek en Kwaliteitslastenboek en betaalt boomroyalties per boom en merkroyalties per kg fruit aan de coöperatie en mag alleen verkopen aan een erkende vermarkter. De teler is daarmee in feite een ‘zetbaas’ geworden. Het ondernemerschap wordt weggehaald bij de teler.

Een vergelijkbare ontwikkeling is mogelijk in melkveehouderij, de belangrijkste grondgebruiker in Overijssel. De eerste tekenen daarvan zijn zichtbaar in de financiering van landbouwkundig onderzoek. Tot 2000 financierde de primaire productie het onderzoek. Nu is dat steeds vaker de industrie of een andere grote ketenspeler. FrieslandCampina werkt zo aan productvernieuwingen.

Melk is voor FrieslandCampina een grondstof waarvan de kwaliteit wordt bepaald door de voedingswaarde, door eiwitten, vitaminen en mineralen. Die waarde wordt gekapitaliseerd met melk en toetjes en ook met de ingrediënten.

De genetica van de koe en de diervoeding hebben invloed op de samenstelling van de melk. Het is zeker niet ondenkbaar dat FrieslandCampina steeds meer controle zal gaan uitoefenen op de voeding van de koeien en de genetische samenstelling van de veestapel van de melkveehouder. Zo kan ook de melkveehouder een ‘zetbaas’ worden van de industrie en produceren volgens voorgeschreven regels.

Strengere eisen aan de kwaliteit van de melk zullen ook leiden tot meer controle op het bedrijf. Controle betekent geconditioneerde omstandigheden en dus koeien op stal. Dat zal zorgen voor nog meer lege weilanden. Nu al telt Nederland 350.000 koeien die nooit buiten komen. De ‘lege’ weilanden zullen worden gebruikt voor de productie van veevoer.

Een beter economisch perspectief dan de veehouderij biedt de boomteelt. De gemiddelde economische bedrijfsomvang van deze sector is de grootste van alle agrarische sectoren in Overijssel. De provincie telt 125 bedrijven, met 333 NGE/bedrijf bij een gemiddeld bedrijf van 12 hectare. Zelfs in Noordoost Twente lijkt

⁵ Kwekersrecht geeft aan de houder van dat recht het alleenrecht voor het verhandelen van zaad en vermeerderingsmateriaal.

de sector in de lift te zitten (Agricola, 2009). Nederlandse boomkwekers doen er alles aan om bij de tijd te blijven. Bomen zijn aan mode onderhevig. En wat in Nederland hip is, valt niet noodzakelijk in de smaak in Oost-Europa, een belangrijke groeimarkt. Op dit moment werkt de sector aan de 'mobiele' boom: een boom in verplaatsbare bakken. Die vindt zijn afzet bij pleinen in gemeenten, want de boom kan weggehaald worden of juist neergezet worden bij evenementen, maar is met name ook geschikt voor mensen in flatgebouwen (bomen op terras) (Volkskrant, 17 mei 2010). Nieuwe technieken om bomen in potten en containers te kweken, maken de branche flexibel; een kweker is niet meer gebonden aan een bepaalde grondsoort. Grootschalige doorvoering van boomteelt heeft wel gevolgen voor het landschap: verdichting (verbomen) van landschap. Om echt grootschalig te kunnen groeien, als kweker of als teler, moet voldoende ruimte beschikbaar zijn. Op basis van de hoge stopkansen in Overijssel zou je verwachten dat dit geen knelpunt moet zijn. Vraag blijft wel of bedrijven niet eerder de grens over zullen gaan aangezien grond in Duitsland goedkoper is dan in Nederland (kaart 6).

De beste optie: Van landbouw als doel, naar landbouw als middel.

De bovengenoemde oplossingen hebben iets gemeen, ze starten vanuit landbouw. De mogelijkheden worden veel breder als je het over een andere boeg gooit. Emotioneel is de provincie Overijssel en Nederland in het algemeen nog een 'boerenland'. De boer en de koe bepalen het mentale beeld van de Nederlandse burgers en bestuurders terwijl de het nu al om diensten en industrie draait op het platteland. In het hoofd van de Nederlander is de boerenstand ook van wezenlijk belang voor zijn leven omdat het zorgt voor voldoende voedsel, maar in werkelijkheid komt meer dan de helft van wat we eten komt al uit het buitenland. En dankzij uitbreiding van EU en liberalisering van de wereldhandel krijgt voedsel alleen maar beter toegang tot Nederlandse markt. Vanwaar dan toch die sterke neiging om de landbouw te beschermen. Waarom zou je voor die 1,5 % bijdrage aan het Bruto Nationaal Product die de primaire landbouw oplevert, zoveel 'shit' over je heen laten komen? Letterlijke shit in de vorm van milieuproblemen, maar ook problemen op sociaal en economisch vlak. Het is al eerder gezegd, volgens de internationaal erkende definitie van de OESO kent Nederland nauwelijks echt platteland. De bevolkingsdichtheid is daarvoor in Nederland te hoog en de stad nooit ver weg. Wat kunnen we met de ruimte als we niet meer vertrekken vanuit de landbouw maar vanuit stedelijkheid van Nederland? Als we de landbouw niet als doel zien, maar hooguit als middel. Dat vraagt een Copernicaanse omwenteling in het denken. De Rurale vallei als plan voor de regio Oost gaat dan van tafel. In plaats daarvan komt de Urbane vallei met nieuwe mogelijkheden. Het motto zou moeten zijn: erken je relatieve zwakte, benut je relatieve kracht.

Waar zit de economische kracht van de provincie? Overijssel ligt in de driehoek van de Technology valley (Twente), Food valley (Wageningen) en Health valley (Arnhem-Nijmegen). Dat biedt ongetwijfeld perspectief. Volgens de provincie (2010) zijn de groeimotoren Gezondheid en welzijn, Zakelijke diensten en Energie. De werkgelegenheid in handel en reparatie (100.000), gezondheid en welzijn (80.000), overheid en onderwijs (65.000) en zakelijke diensten (60.000) is het grootst. Van deze vier sectoren vertonen gezondheid en welzijn, overheid en onderwijs en zakelijke diensten ook de grootste absolute groei in werkgelegenheid. Relatief is de grootste groei te zien in energie en overige diensten.

Wat betekent ‘biobased economy’ voor deze sectoren? En doen deze sectoren daarvoor een appèl op de landbouw? Een ander essay gaat over ‘biobased’. Ik wil hier nog wel een kleine uitstap maken naar de mode/textiel. Overijssel ligt dicht bij de mode academie van Arnhem. Kleding/textiel is een van de grootste CO₂ producenten. In combinatie met een historisch sterke economische sector, de Twentse textielindustrie, levert dat wellicht mogelijkheden om de sector meer klimaatneutraal te maken. Voor het produceren van vezels is Overijssel op lange termijn te duur, maar agrarische ondernemers in de regio zouden wel een rol kunnen spelen bij het ontwikkelen van teelttechnieken en de selectie van rassen. Of teelt van planten ten behoeve van productie van verfstoffen is een mogelijkheid (website). Deze teelten hebben gevolgen voor het landschap, de overgang van gras naar kleurrijke gewassen die aantrekkelijk zijn voor recreanten.

De productie van vezels heeft wellicht wel toekomst voor nichemarkten. Te denken valt aan papier- en kartonproductie uit gras: Solidpack (Veluwe) in combinatie met Natuurmonumenten. Ontwerpster Christien Meindersma verpakt haar duurzame ontwerpen in papier gemaakt van gras. De chemische bewerking van biomassa (raffinage) is wel kansrijk in Nederland omdat zowel de agroproductie als de chemie hier sterk ontwikkelde sectoren zijn. Ook het gebruik van biomassa als bouw materiaal (voor bijvoorbeeld meubels) lijkt economisch kansrijk.

Het agrarisch gebruik van grond wordt nu beschermd door een restrictief ruimtelijke ordeningsbeleid. Als de overheden dat los laten (en de provincie krijgt meer zeggenschap over de ruimte volgens het regeerakkoord) en overgaan tot een vergaande versoepeling, welke beter renderende functies zullen dan de ruimte die de landbouw nu gebruikt innemen. Het zoeken is dan naar activiteiten die veel ruimte gebruiken en bovendien geld opleveren.

‘Lekker eten en drinken’ in stedelijk gebied van **Lokaal geproduceerd voedsel**. Die biedt boeren een vaste afzetmarkt van lokale en seizoensgebonden producten voor de stadsmens. Dat vraagt het deels omzetten van grasland met melkvee naar gewassen en zal dus een verandering van het landschap met zich meebrengen. Lokale voedselproductie richt zich op een niche-markt en heeft eigenlijk alleen kansen in een stedelijke omgeving c.q. een grote bevolkingsconcentratie.

Nederland heeft geen schaarste aan voedsel of landbouwgrond, wel aan **natuur en landschap**. In tegenstelling tot voedsel zijn deze niet te importeren. De Overijsselse natuur en landschappen staan relatief hoog aangeschreven. De provincie heeft prachtige natuur, aantrekkelijke kleine steden en dorpen en pittoreske buurtschappen. Nu zijn natuur en landschap nog economisch zwakke functies. Eerder geopperde financieringsopties (grondfonds, OZB belasting) kunnen ingezet worden t.b.v. beheer en onderhoud. Op die manier betalen gebruikers beheer en onderhoud.

Een andere optie is **water**. Klimaatverandering zorgt voor een groeiende behoefte aan waterberging in natte tijden. Verder hebben drinkwatermaatschappijen behoefte aan zuiveringscapaciteit voor drinkwater. In overleg met drinkwatermaatschappijen en verzekeringsmaatschappijen kunnen nieuwe vormen van financiering van het landschap worden gevonden.

Zorg. De relatie tussen groen en gezondheid wordt steeds beter wetenschappelijk onderbouwd. Mensen zijn gezonder in een groene omgeving en herstellen er sneller. Dat biedt mogelijkheden voor financiering van natuur en landschap via gezondheidsinstanties en verzekeringsmaatschappijen.

Wonen. Overijssel telt 1,1 miljoen inwoners. In een gemiddelde woning wonen 2,44 inwoners. Net als in de rest van Nederland zal ook in Overijssel de ontwikkeling naar meer eenpersoonshuishoudens doorzetten. Als de gemiddelde bezettingsgraad maar met 0,1 daalt, zal dat alleen al zorgen voor een extra vraag naar 20.000 woningen. Daarbovenop komt nog de extra vraag als gevolg van de groei van de bevolking. Door de locaties van de nieuwbouw goed te kiezen kan de vraag naar nieuwe huizen extra middelen opleveren voor onderhoud van landschap via financiering uit een grondfonds of OZB.

Overijssel kan Natuur en landschap beter uitbuiten ten behoeve van **recreatie** door in te zetten op diverse doelgroepen (de Zeeuw, 2009) en variatie per seizoen aan te bieden. De provincie moet duidelijk maken wat het onderscheidend vermogen in vergelijking met andere provincies en gebieden. Als dat duidelijk is, is samenwerking tussen diverse overheden van belang. Concurrentie tussen gemeenten binnen Overijssel is funest voor een duidelijk beeld. Naast onderscheidend vermogen is organiserend vermogen van belang.

Vestigingsplaats voor bedrijven. De ligging van Overijssel in de driehoek technology-food-health valley maakt het een aantrekkelijke omgeving als vestiging van nieuwe bedrijfjes. Je kunt de vestiging van niet-agrarische bedrijven niet in de benen houden zonder aantrekkelijk landschap. Een financieringsmechanisme vergelijkbaar met grondfonds of OBZ kan hiervoor zorgen.

Dynamiseren van de ruimte, landelijk gebied t.b.v. mensen, economie en ecologie.

Ten slotte

Overijssel hoeft natuurlijk niet al zijn kaarten te zetten op één van de drie genoemde opties. Goed denkbaar is dat het in de ene regio kiest voor het stimuleren van een ander agrarisch gebruik, en in een andere juist de stedelijke functies meer ruimte geeft. Wat in ieder geval erg onverstandig lijkt op basis van de huidige stand van de agrarische sector en de toekomstverwachtingen van diverse experts is kiezen voor de melkveehouderij als de belangrijkste drager van het platteland. In 2030 is de positie van de melkveehouder nog verder verslechterd, en het is ook niet waarschijnlijk dat

de overblijvende boeren dan zullen zorgen voor het landschap waar de Overijsselaars behoefte aan hebben.

Door te kiezen voor de melkveehouder bewijst de provincie ook de boeren geen dienst. Juist boeren die in de knel zitten, zouden zich niet verder in een hoek moeten laten duwen waarin alleen *profit*-krachten tellen, maar uitdrukkelijk professionele waarden moeten articuleren die samenhangen met *people* en *planet*. (Staman & Slob, 2009). Boeren zouden er met andere woorden goed aan doen hun defensieve argumentatielijn te verlaten en zich te bezinnen op de manier waarop zij de sleutelpositie die de burger hen toedicht kunnen waarmaken en verzilveren. Wetenschappers zouden op hun beurt kunnen onderzoeken wat zo'n nieuwe rol van boeren oplevert voor de samenleving, en de overheid zou kunnen bedenken wat zij kan bijdragen om te bewerkstelligen dat boeren die rol kunnen waarmaken.

Geraadpleegde bronnen

- Agricola, H., 2009. Perspectieven grootschalige melkveehouderij Noordoost Twente. Landbouwanalyse en landbouwkansenkaart. Grootschalig boeren in kleinschalig landschap.
- Agricola, H., F.R. Veeneklaas & C.M.L. Hermans, 2006. Waar gebeurt het? Over hot-spotgebieden, transitiegebieden, luwtegebieden en agrarische gebieden in Nederland. Alterra-rapport 1622.
- Berkhout, P., A. van Doorn, C. de Bont, T. Hermans, H. Naeff & M.J. Smits, 2010. Naar waarde besteed; Over de implementatie van de Houtskoolschets. LEI-Rapport 2010-008. Alterra rapport 1993. LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, K.H.M. van Bommel, W.H. van Everdingen. J.H. Jager & M.J. Voskuilen, 2006. Betekenis van subsidies voor de continuïteit van landbouwbedrijven. Rapport 6.06.10 LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Dammers, Ed, 2010. Natuurverkenning 2011. Verslag van workshop over ingrijpende gebeurtenissen. 27 april 2010, PBL, den Haag/Bilthoven. Interne notitie. Te bestellen via eveline.kinnegam@pbl.nl
- De Haas, W., N.P. van der Windt & R. de Boer, 1996. Agribusiness 2030: Meer kennis met minder grond. Wageningen, DLO-Staring centrum. 44 blz.
- Hermans, C.M.L., I.R. Geijzendorffer, F.Ewert, M.J. Metzger, P.H. Vereijken, G.B. Woltjer & J. Verhagen, 2010. Exploring the future of European crop production in a liberalised market, with specific consideration of climate change and the regional competitiveness. *Ecological Modelling*, 221, 2177-2187.
- LNV, 2004. Het Nederlandse agrocluster in kaart. Den Haag.
- Luijt, J., J.W. Kuhlman & J. Pilkes, 2003. Agrarische grondprijzen onder stedelijke druk. Stedelijke optiewaarde en agrarische gebruikswaarde afhankelijk van ligging. Werkdocument 2003/05. LEI, den Haag.
- Meulenkamp, W.J.H., 2001. Agrarisch vastgoed in Twente: waar komt hoeveel vrij en wat gaat er mee gebeuren? Scriptie, RU Groningen, faculteit der Ruimtelijke wetenschappen.
- Mommaas, H. & Fabric, 2010. Twee sterke verhalen in één Overijssel.
- Muskee, M., 2004. Bouwvergunning in ruil voor grond. VNG-magazine, 12 maart 2004.
- Oosterkamp, E.B., M.G.A. van Leeuwen, C.J.A.M. de Bont, J.H. Wisman & J.W. Kuhlman, 2006. Agrocluster Oost in beeld. Een onderzoek naar het belang van en de perspectieven voor het agrocluster in Gelderland en Overijssel. LEI-rapport 5.06.06 Den Haag.

Provincie Overijssel, 2010. Staat van Overijssel 2010. Mei 2010.

Provincie Overijssel, het Oversticht, 2010. Voltooid verleden tijd. Inspirerende voorbeelden van herbestemd industrieel erfgoed.

Reinhard, S. & H. Silvis, 2007. Investeren in het Nederlandse landschap: hoe te financieren? Notitie op verzoek van LNV t.b.v. het rondetafelgesprek Landschap op 9 mei 2007. LEI, Wageningen UR.

Rienks, W.A., B.S. Elbersen, H.S.D. Naeff, M. van Eupen & I. Staritsky, 2005. The German Dairy Sector in maps. Factors influencing the allocation of the German Dairy Sector. Wageningen, Alterra- intern rapport.

Staman, Jan & Marian Slob, 2009. Een strategische agenda voor het ethiekbeleid van LNV. Technology assessment. In opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en van NWO. Rathenau Instituut.

Veeneklaas, F.R. & B. van der Ploeg, 2000. Trendbreuken in de landbouw. Achtergrondrapport project VIJNO-toets van het Milieu- en Natuurplanbureau t.b.v. de vijfde Nota Ruimtelijke ordening. Wageningen, Alterra-rapport 113.

Vereijken, P.H. & C.M.L. Hermans, 2010. A quick scan tool to assess the relative prospects of European regions for sustainable agriculture in a liberalized world. Land Use Policy, 27, 440-448.

Vereijken, P.H. & H. Agricola, 2004. Transitie naar niet-agrarisch gebruik van het buitengebied; hoe kunnen gemeenten en provincies erop inspelen? Wageningen, Alterra-rapport 809.

Zeeuw, F. de, 2009. Ruimtelijk-economische verschillen in Nederland. Het veld/achtergrond. S&RO 05/2009.

Zeeuw, F., de, 2009. Erken je zwakte, benut je kracht. Oost-Gelderland business. Januari 2009.

www.ltonoord.nl teveel claims op landbouwgrond

www.nieuwsuur.nl van 14 september j.l. Koeien grazen niet meer.

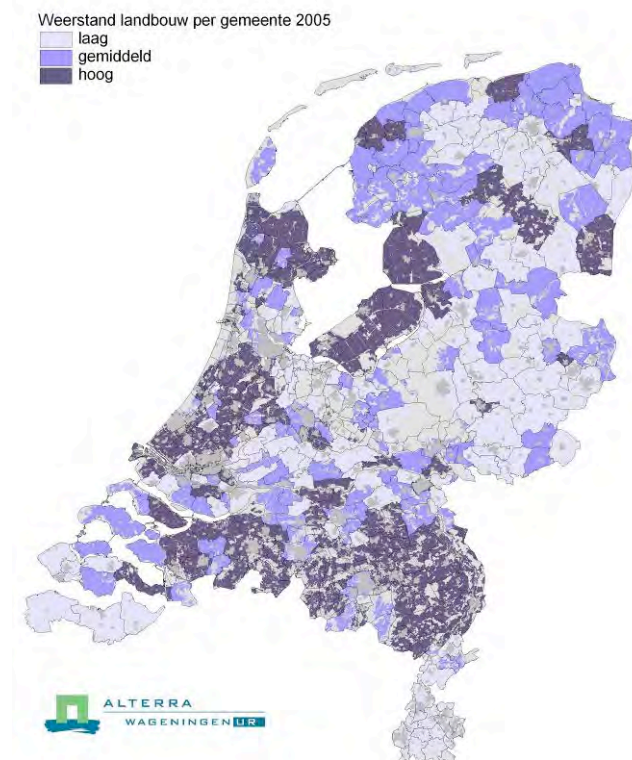
www.volkskrant.nl/archief 17 mei 2010 Nederlandse boom groeit overal 2040.

www.volkskrant.nl/archief 1 mei 2010 Boeren geven het goede voorbeeld 2040.

<http://www.claudyjongstra.com/node/14> planten t.b.v. verfstoffen productie

http://springwise.com/tourism_travel/adoptafarmer/ adopteer een boer

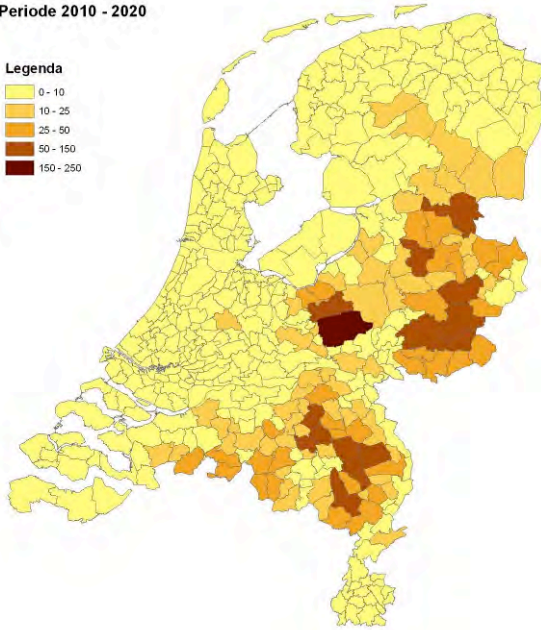
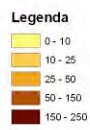
<http://nieuwsuur.nl/video/184963-koeien-grazen-niet-meer.html>

Kaart 1. Concurrentiekracht van de Nederlandse landbouw per gemeente, op basis van 2 criteria, NGE/bedrijf en NGE/ha. Een hoge concurrentiekracht betekent een hoge weerstand tov andere ruimtevragers (uit Agricola et al., 2006)

Verwacht aantal stoppende intensieve veehouderijbedrijven per gemeente op basis van stopkans (NGE, leeftijd bedrijfshoofd en afstand tot bebouwing)

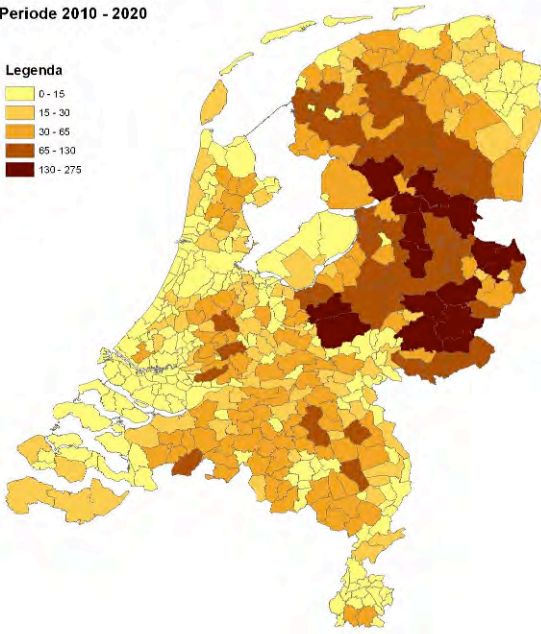
Periode 2010 - 2020

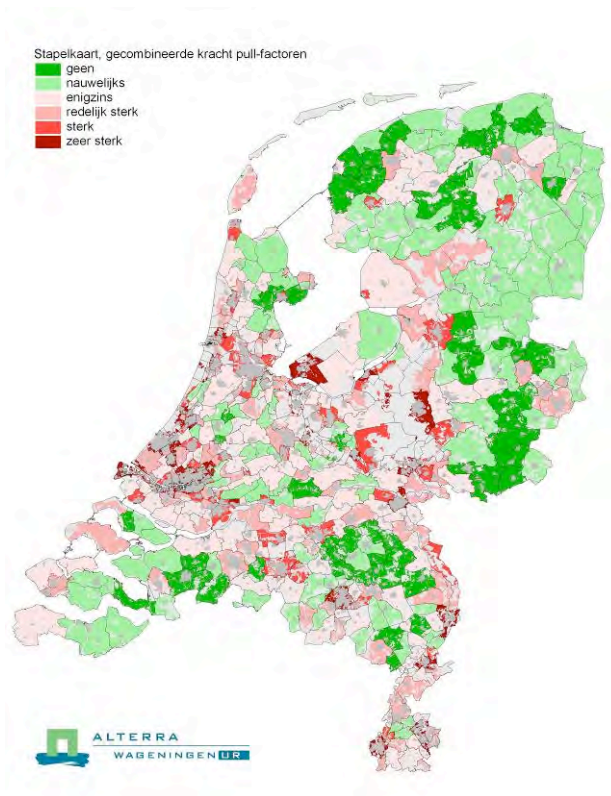
kaart 2

Verwacht aantal stoppende melkveehouderijbedrijven per gemeente op basis van stopkans (NGE, leeftijd bedrijfshoofd en afstand tot bebouwing)

Periode 2010 - 2020

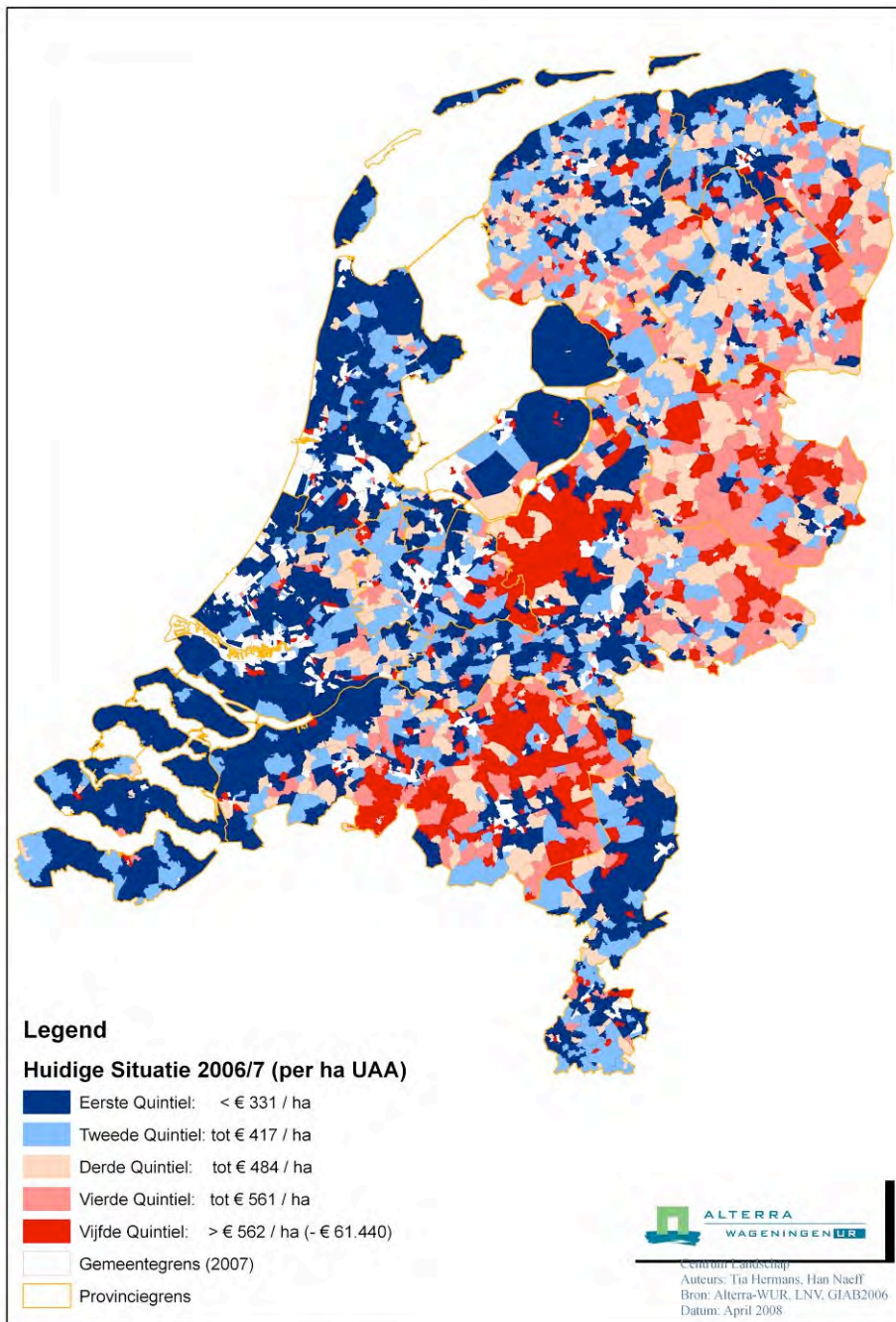

kaart 3

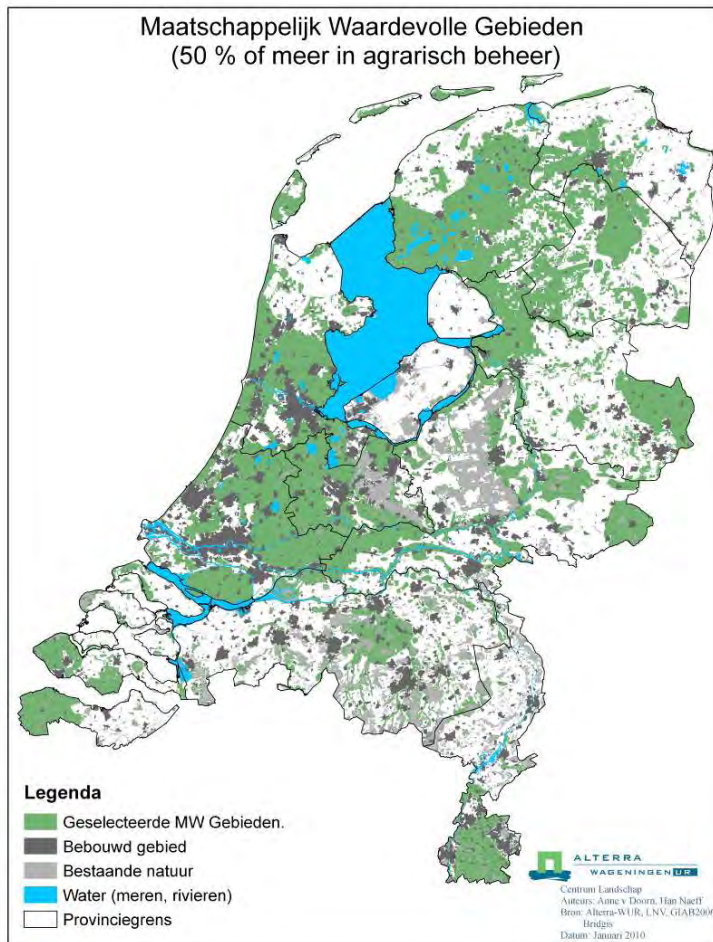

Geen	Score 0-1	# gem. 51
Nauwelijks	2-3	116
Enigszins	4-6	159
Redelijk sterk	7-8	59
Sterk	9-11	54
Zeer sterk	12-15	27

Kaart 4. Gestapelde vraag naar ruimte door de niet-agrarische functies natuur, water, recreatie en verstedelijking.

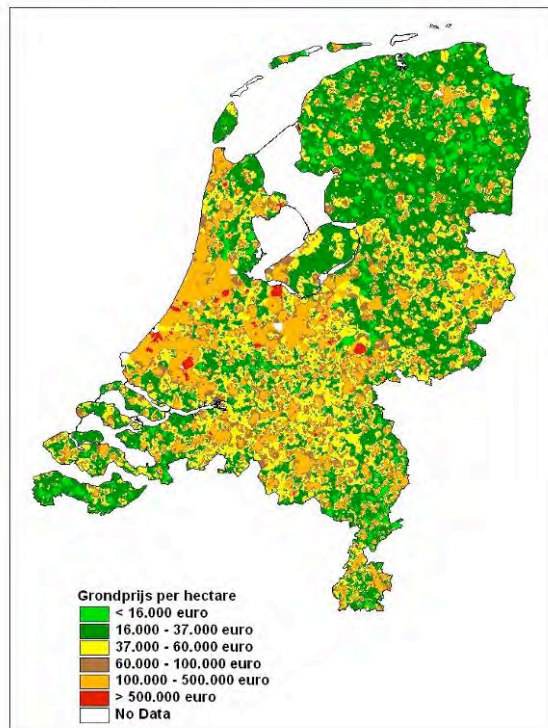
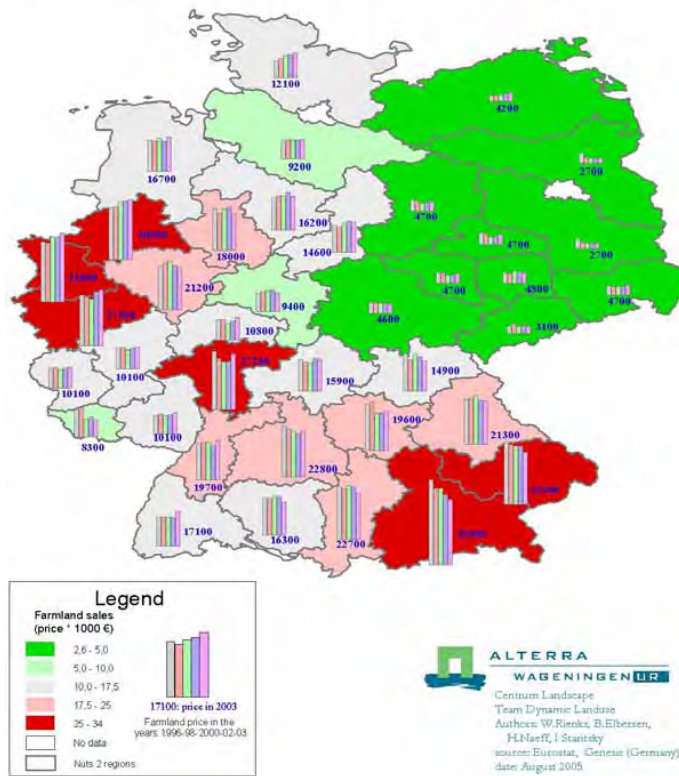
Kaart 4. Betalingen uit de eerste pijler van het GLB (€/ha) op postcodeniveau.

Kaart 5. Ligging van maatschappelijk waardevolle gebieden (relevant t.a.v. natuur, landschap en milieu en voor minstens 50% onder agrarisch beheer).

Kaart 6a Agrarische grondprijzen in Duitsland in 2003

Farmland sales price in 2003

Kaart 6b – Rurale grondprijzen per gridcel van 100x100m, geïnterpoleerd op basis van 76.400 grondtransacties over de periode 1998-2001, omgezet naar het prijsniveau van 2001 (stedelijk gebied in zwart)